

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA FRAZEMA MASALASI ...

*Hamroqulova Shahzoda**Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi**Husanova Lobarxon**Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi**Ubaydullayeva Shohista**Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish
instituti talabasi*

Anotatsiya: Mustaqillik, istiqlol shabadasi boshqa fanlar qatori mamlakatimizda tilshunoslik fani ravnaqiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Mustaqillik davrida tilimizning frazeologik boyligini to'la qamrab oluvchi turli xil izohli lug'atlar, so'zliklar yaratishga alohida ahamiyat berildi. Masalan, Sh.Rahmatullayevning «O'zbek tilining frazeologik lug'ati» (1992), M.Sodiqovanning «Qisqacha ruscha o'zbekcha barqaror iboralar lug'ati» (1994), Mahmud Sattorning «O'zbekning gapi qiziq» (1994), B.Yo'ldoshev, K.Bozorboyevning «O'zbek tilining frazeologik lug'ati» (so'zlik, 1998), Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedovlarning «Ma'nolar mahzani» (2001) singari leksikografik asarlar shular jumlasidandir¹.

Kalit so'zlar: Frazema, iboralar, tilshunoslik, semasalogiya, bo'laklar, ichki bo'linish

Mustaqillik yillarida o'zbek frazeologiyaning nazariy masalalarini o'rganishga e'tibor kuchaydi. Jumladan, tadqiqotchi Q.Hakimov sodda gap qolipli joni kirib qoldi, boshi ko'kka etdi, yuragi orqasiga tortib ketdi, boshi osmonga etdi, yuragi shuvillab ketdi, og'zi ochilib qoldi, yuragi qoq yorilayozdi singari frazeologizmlarni komponent tahlil metodi asosida o'rgandi, shu mavzuda nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi Q.Hakimovning tadqiqoti shuni ko'rsatadiki, «frazeologizmlarning yuzaga kelishi faqat ma'no hodisasidir. Uning tarkibidagi bo'laklar o'rtasida shakllangan sintaktik munosabat o'z qimmatini saqlagan, o'zgarishga uchramagan holatda qoladi. Bunda sodda gap qolipli frazeologizmlar garchi ma'no jihatdan til birligi holiga kelib qolgan bo'lsa ham, sintaktik jihatdan sodda gaplik qimmatini saqlaydi. U nutq tarkibida gap sifatida olinib, boshqa bo'laklar unga moslashtiriladi va uning biror bo'lagiga bog'lab qo'llanadi².

¹ Qo'shnazarova Maftuna Dissertatsiya ishi « Frazema va uning o'rganilish darajasi»

² Ҳақимов Қ. Ўзбек тилидаги содда гап қолипли фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги. НДА. Тошкент: 1994. - 20 б.

Frazemalarni komponent tahlil qilishning ayrim natijalari Sh.Rahmatullayevning ilmiy maqolasida va 1992 yilda nashr etilgan “O‘zbek tilida fe’l frazemalarning bog‘lashuvi” nomli monografiyasida ham umumlashtirilgan. Jumladan, Sh.Rahmatullayev ta’bi xira, dili siyoh, bag‘ri qon frazemalarining semantik strukturasi quyidagicha qiyoslaydi: “Har uch frazmadan “hafa”lik ma’nosi anglashiladi, lekin bu “xafa”lik ta’b/i/ xira frazemasida boshlang‘ich bosqichda (“bir oz”), dil/i/ siyoh frazemasida normal holatdan yuqoriroq (“normadan kuchliroq darajada”), bag‘r/i/ qon frazemasida esa eng yuqori bosqichda (“o‘ta kuchli darajada”) ekani anglashiladi. Shunga ko‘ra ta’b/i/ xira frazemasida “kayfiyati bir oz yomon holatda” ma’nosini anglatadi, dil/i/ siyoh frazemasida “ruhiyati yomon” ma’nosini, bag‘r/i/ qon frazemasida esa “g‘am-alam, iztirob bilan to‘lib-toshgan” ma’nosini anglatadi. Ma’nodagi bu qadar kata farqlanish yuqoridagi uch frazema o‘zaro sinonim emasligini ko‘rsatadi. Asli ma’nodagi bunday farqlanishni “emotsiyaning kuchli-kuchsiz darajada kechishi” semasi deb emas, balki “ma’no gradatsiyasi” semasi deb nomlash to‘g‘riroq”³

Sh.Rahmatullayevning ta’kidlashiga ko‘ra, dodini bermoq, ko‘ngliga tugmoq, yo‘lga solmoq kabi “fe’l frazemalardagi bog‘lashuv ko‘p qirrali o‘ta murakkab hodisa bo‘lib, o‘z doirasiga turli-tuman sintaktik, semantik hodisalarni qamrab oladi. Bog‘lashuv imkoniyati til birligiga mansub xususiyat deb qaralgani bilan, bu xususiyat til birliklarining o‘zaro bog‘lashuvida namoyon bo‘ladi, moddiylashadi. Til birligiga xos bog‘lashuvning mohiyati leksik-grammatik qurshov tufayligina ochiladi. Bunda til birligiga xos ochiq o‘rinni qanday sintaktik bo‘lak egallashi (sintaktik bog‘lashuv), bu bo‘laklarning qanday grammatik shaklda kelishi (morfologik bog‘lashuv), bu bo‘laklarning atalganligi (grammatik-semantik bog‘lashuv) hisobga olinadi. Semantik bog‘lashuv (semantik tanlanuv) deb yuritiladigan bosqichda esa o‘zaro bog‘lashuvchi lug‘aviy ma’nolarning ideografik semalari asosida fikr yuritiladi.”⁴

1998 yilda Sh.Usmonova “O‘zbek va turk tillarida somatik frazeologizmlar” mavzusida nomzodlik ishini himoya qildi. Bu ish ikki bobdan iborat bo‘lib, ish oxiriga o‘zbekcha-turkcha muqobil somatik frazeologizmlar lug‘ati ilova qilingan⁵.

M.Xoliqovanning nomzodlik ishida til va tafakkur, dunyoning til kartinasi, antropomorfik omillarning tilga ta’siri kabi muammolarga oid hozirgi zamon tilshunosligida mavjud qarashlar va konsepsiyalar tahlil qilingan. Mazkur ishda ilk bor frazeologizmlarning milliy semantikasi, ekstralingvistik (milliy-madaniy,

³ Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маъносини компонент таҳлилнинг баъзи натижалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. № 3. – Б. 19-20; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. - Тошкент: Университет, 1992. – Б. 12-32

⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўша монография, 125-бет

⁵ Усмонова Ш.П. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. НДА. - Тошкент: 1998. – 20 б.

etnografik, geografik, tarixiy) omillarning frazeologizmlar semantikasiga ta'siri kabi muammolar rus va o'zbek tillari frazeologiyasi misolida o'rganilgan⁶.

Sh.Abdullayev yaqinda o'zbek frazeologiyasida ilk marta T.Qayipbergenovning "Qoraqalpoqnoma", "Qoraqalpoq dostoni" asarlarining o'zbekcha tarjimasida frazeologizmlarning umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etdi. Ishda frazeologizmlarning ekvivalent hamda variantlar bilan tarjima qilish usullari, iboralarni so'z bilan berishning tarjimaga qay darajada ta'sir ko'rsatishi aksincha, so'zning frazeologizm bilan tarjima qilinishi, bu usullarning asar saviyasiga ta'siri ko'rsatib berilgan. Eng muhimi, dissertatsiyada turg'un birikmalarning tarjimon tomonidan tushirib qoldirilishi natijasida vujudga kelgan asar mazmunidagi tushunmovchiliklar, yozuvchi maqsadining ochilmay qolishi, shuningdek, ayrim noto'g'ri o'g'irilgan frazeologizmlar haqida ham fikrlar bildirilgan⁷.

Umuman olganda, bunday tadqiqotlar mamlakatimizda kelgusida qiyosiy frazeologiya sohasida juda ko'p ilmiy ishlar olib borish mumkinligini amaliy jihatdan isbotladi. Chunki, o'zbek va ingliz, o'zbek va nemis, o'zbek va tojik, o'zbek va fransuz, o'zbek va arab, o'zbek va qoraqalpoq tillarining frazeologiyasini qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil etish xalqaro miqyosda mamlakatimiz nufuzi ortib borayotgan bir sharoitda o'zbek frazeologiyasining dolzarb muammolaridan birini tashkil etadi..Olimlarning bu borada qilayotgan salmoqli ishlari ham tilshunosligimizga kam hissa qo'shayotgani yo'q, albatta. Har bir ishning,risolaning, tilshunosligimiz doirasida hissasi va salmog'i katta. Har bir insonning burchi deb hisoblayman-tilimizni saqlab qolishga hissa qo'shish va uning jilolarini yanada ochib berishni.

1999 yilda H. Shamsiddinov "O'zbek tilida so'zlarning funksional-semantik sinonimlari" mavzusida doktorlik ishini himoya qildi. Bu ish muallifi FBlni oddiy so'zlarning funksional-semantik sinonimlari (FSS) deb hisoblaydi va shu nuqtai nazardan ayyor – shaytonga dars beradigan, pixini yorgan; xursand - og'zi qulog'ia etdi; uyalmoq – erga qaramoq, shoshilmoq – podadan oldin chang chiqarmoq, yuzlari lov-lov yonmoq; go'dak – tuxumdan chiqqan, aralashmoq – burnini tiqmoq; indamay – lom-mim demay, yuvosh – qo'y og'zidan cho'p olmagan, haydamoq – dumini tugmoq kabi so'z va frazeologizmlar orasidagi sinonimik munosabatlarni semantik jihatdan keng o'rganishga harakat qilgan. Bu ishda so'zlarning funksional-semantik sinonimlari (SFSS)ga quyidagicha ta'rif berilgan: "muayyan narsa-hodisalarni, ularning belgisi, miqdori, holati, harakati va o'zaro munosabatlarini tasviriy tarzda, ko'pincha ifoda maqsadiga muvofiq qayta nomlab yoki narsa-hodisaga hoslab ifodalaydigan va alohida so'zga sinonim

⁶ Халикова М.К. Фраzeология как форма отражения национального менталитета в языковой картине (на материале русского и узбекского языков). АКД. – Ташкент, 1999. – 26 с

⁷ Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларда frazeologizmlar semantikasi (Т.Қайипберенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). НДА. - Тошкент: 2006. – 21 б

boʻladigan tilning soʻz va undan katta sath birliklari soʻzlarning funktsionalsemantik sinonimlari deyiladi”. Olimning bu ishi tilimizning sinonimik doirasi naqadar keng va boy ekanligini koʻrsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyhati:

1. Qoʻshnazarova Maftuna Dissertatsiya ishi « Frazema va uning oʻrganilish darajasi”
2. Ҳакимов Қ. Ўзбек тилидаги содда гап қолипли фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги. НДА. Тошкент: 1994. - 20 б.
3. Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маъносини компонент таҳлилнинг баъзи натижалари // Ўзбек тили ва аджабиёти. 1986. № 3. – Б. 19-20; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. -Тошкент: Университет, 1992. – Б. 12-32
4. Раҳматуллаев Ш. Ўша монография, 125-бет
5. Усмонова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. НДА. - Тошкент: 1998. – 20 б.
6. Халикова М.К. Фразеология как форма отражения национального менталитета в языковой картине (на материале русского и узбекского языков). АКД. – Ташкент, 1999. – 26 с
7. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). НДА. - Тошкент: 2006. – 21 б